

KÉZIKÖNYV KELET-EURÓPA POLITIKÁJÁRÓL

Szabó Máté

(ELTE Állam és Jogtudományi Kar, Politikatudományi Intézet)

The Routledge Handbook of East European Politics. Edited by Adam Fagan – Petr Kopecky, London and New York, Routledge, 2018. 377. o.)

A Routledge és más neves, angol nyelvű, globális jelenlétű kiadók gyakorlatában jó néhány éve jellemző a társadalomtudományok tematikus és regionális tárgya szerinti, átfogónak szánt kézikönyvek kiadása, amelyeket azután bizonyos esetekben 5-10 évente új kiadásban – akár új szerkesztőkkel – ismét megjelentetnek az újabb tendenciák és kutatási eredmények számbavételére. A posztkommunista Kelet-Európa kapcsán most jelent meg az első átfogó igényű tematikus kézikönyv, de ismereteim szerint ez az első átfogó, globális terjesztésű kötet, amely 27 tematikus tanulmányban, rövid, inkább technikai szerkesztői előszóval (1–7. o.) – és persze név- és tárgymutatóval kiegészítve – próbál átfogó képet adni a kelet-európai politikával kapcsolatos témákról. (Korábban országok szerinti bontásban szerkesztették meg Sten Berglund és társai Kelet-Európa politikai átalakulásának kézikönyvét, amelyet legutóbb harmadszorra adtak ki: Sten Berglund et al. [eds.]: *The Handbook of Political Change in Eastern Europe*. Third Edition. Cheltenham, UK – Northampton [MA], USA, 2013.)

A két, a Kelet-Európa-kutatásban ismert és elismert szerkesztő, Adam Fagan és Petr Kopecky úttörő vállalkozásba kezdtek, annak összes keréktörőjével és csapdájával. A szerzők többnyire az angol nyelvű globális társadalomtudomány képviselői, a régióból származó néhány (cseh, lengyel, észt, bolgár, magyar) kutató is többnyire a régió kívül aktív. A szerkesztők nem kötelezték el magukat feszesen érvényesülő szerkesztési elvek mellett, ezért a kötet tematikus irányultsága szelektívnek nevezhető. A kézikönyvben csak két ország, *Oroszország* (358–369. o.) és *Ukrajna* (39–53. o.), és egy szubrégió, *Délkelet-Európa* (27–39. o.) szerepelnek kiemelve, nyilván a régióban a demokráciával és a biztonsággal összefüggő kiemelkedő jelentőségükön alapulva. A régió határainak és belső tagolásának agyonrágcsált problémáját a szerkesztők egyszerűen a földrajzi határokra hivatkozva zárják le (4–5. o.). Azonban a kötetben bizonyos tanulmányok – talán az adatok és kutatások rendelkezésükre állása miatt – Közép-Ázsiával vagy a kaukázusi országokkal is foglalkoznak, mások pedig

csak Kelet-Közép-Európára szűkítik az elemzésüket. Így a földrajzi keret sem kap egységes értelmezést.

Fontosnak tartom a szerkesztői bevezetőben kiemelt szempontot: a poszt-kommunizmus nem ért véget az EU- és NATO-csatlakozással (4. o.), sőt, szerintük távolodva az átmenettől, a *kommunizmus öröksége* még világosabb kontúrokat ölt a kutatások eredményeképpen. Ennek kidolgozását szorgalmazták a fejezetek szerzőinél, bár ezt nem sikerült elérni minden tanulmányban. A másik szerkesztői igény, a „*state of the art*”, a kutatás jelen állásának és az odavezető elméleti vitáknak és kutatási eredményeknek a prezentálása sajnos egyetlen a kötetben.

Nem sikerült a szerkesztői előszóban (3. o.) kiemelt másik fontos szempont, a *külső, világpolitikai-külpolitikai keretek* érzékeltetése a kötetben, amit a szerkesztők a belső folyamatokra orientált tranzitológiai iskola kiegészítésére és újraértelmezésére módot adó lehetőségként értékelnek bevezetőjükben. De a tanulmányok döntő többsége intern, tranzitológiai és komparatív szemléletű, a *nemzetközi keretfeltételeket* a már említett orosz és ukrán fejezet, illetve az európaizálódás és a NATO-csatlakozás és -tagság fejezetek (333–346, 346–358. o.), illetve egy, a Közép-Kelet-Európa külpolitikai újraorientációját taglaló tanulmány képviselik (295–307. o.). Azonban nemcsak a mennyiséggel van baj, hanem szerintem azzal is, hogy ezek a tanulmányok nem adnak igazán semmi új értelmezést a külső és belső feltételek komplex és változó viszonyáról, amellyel kapcsolatosan már jó 10-15 éve standard munkák jelentek meg pl. Geoffrey Pridhamtól, amelyek itt még idézetben sem szerepelnek. A nemzetközi keretfeltételek és a demokratizálódás, valamint a demokratizálódási folyamatok szubregionális és interregionális (Dél-Amerika, Dél- és Kelet-Ázsia) összehasonlításában sem ad a kézikönyv segítséget.

A tematikus szerkezet nem törekszik igazán a következetességre. A „*politics*” a kézikönyv címében nem ad támpontot, mert „*polity*” és „*policy*” tematikájú tanulmányok egyaránt megjelennek a kötetben. Ez önmagában talán nem zavaró, de a standard politológiai kézikönyvek kategóriarendszere sem érvényesül a kézikönyvben. Csak néhány példa olyan témákra, ahol sok érdekes kutatás és elméleti vita van a régióról, de nincsen fejezet a *politikai kultúrával, az elitekkel, a nyilvánossággal és a médiával, az erőszakszervezetekkel, avagy a korporatív, érdekképviseleti rendszerrel, a politikai gondolkodással és ideológiákkal* kapcsolatosan sem. Utóbbiakból egyedül Cas Mudde, a 2017-es MPT-vándorgyűlés vendégelőadója (254–265. o.) írt összefoglaló tanulmányt a *populizmus, rasszizmus és extrémizmus* témáról, ám a széles értelemben vett *baloldal, de a jobbközép, a standard nacionalizmus vagy a liberalizmus* sem kapott semmilyen tárgyalást a kézikönyvben.

A negyedik rész tanulmányai (211–265. o.) – a „*Kisebbségek és identitáspolitika*” címen – tartalmazzák Mudde írása mellett az *etnikai kisebbségek, külön a roma kisebbség és az LGBT-csoportok jogainak* témáit, de szerintem a *nők parla-*

menti képviseletének változásával foglalkozó tanulmány (237–245. o.) kevésbé alkalmas a kelet-európai nőiidentitás-politika komplexumának bemutatására. Politika és gazdaság széles viszonyrendszeréből a kapitalizmus típusairól (Dorothee Bohle, az MPT Bibó-díjasának tanulmánya, 267–281. o.) írott munka mellett *a banki és pénzügyek külső, külföldről való tulajdonlását és irányítását, a banki-pénzügyi függőségét egy különleges kelet-európai sajátosságként (?)* bemutató írás (319–331. o.) és a *korruptió elleni küzdelemmel* foglalkozó fejezet (307–319. o.) állnak rendelkezésre a kézikönyvben, míg pl. *a szociális partnerség, az érdekképviselet, az állampénzügyek, állami gazdaságirányítás, avagy az oligarchizálódás* témái nem kapnak hangot egyáltalán.

A kézikönyvben az egykori *kommunista rendszerek demokratizálódására* helyeződik a hangsúly, és annak intézményesedési, konszolidációs és dekonszolidációs folyamataira. Andrew Roberts tanulmánya (9–27. o.) erről a témakörrel mintegy a kézikönyv egészének tartalmi bevezetőjéül szolgál. A demokratizálódási folyamatok eredményének diverzifikációja szembeszökő és magyarázatot igénylő (9. o.). A hibridizáció problémaköre pedig központi vitatémává lett mind ebben a régióban, mind pedig másutt. A fejezet jó áttekintést ad a demokratizálódást kiváltó folyamatok magyarázatkísérleteiről, illetve a későbbi irányzatokról, a „*színes forradalmak*” utóhullámáról, majd a demokrácia minőségének és a hibridizációnak a kutatásáról és vitáiról, a konszolidáció kérdéseiről. A kommunista hagyomány mutatkozik meg a demokrácia állampolgári támogatottságának, a politikai részvételnek, a civil aktivitásnak a globális összehasonlításban is alacsony voltában, avagy a rendszerváltással kapcsolatos remények meghiúsulása? Olyan kérdések, amelyekkel Magyarországon és másutt is birkózik a kutatás és értelmezése, magyarázata, a szerző pedig leginkább az ismert demokráciaindexek eredményeit és meghatározásait foglalja össze erről röviden és érthetően. Konklúziója az a nagy kérdés, hogy egy vagy két (vagy több) Európában élünk (22. o.), ami valóban kézzelfogható probléma ma a magyar és a nemzetközi társadalomtudomány számára egyaránt.

Martin Brusis (55–67. o.) a végrehajtás és a központi államigazgatás, *a kormányzati komplexum* problematikáját mutatja be fejezetében, és a kutatások eredményeképp Keleten a „*posztkommunista*” *hagyaték fennmaradásán felépülő, relatíve önálló kormányzattípust* azonosítja (64. o.). A *félelnöki rendszerek* (67–82. o.) Magyarország környezetében fontosak, és jóllehet nálunk is folyt vita a prezidencializációról, a sokak által feltételezett alkotmányos fordulat nem ebbe az irányba vezetett. A *szocialista föderációk felbomlása* (139–155. o.) és a lehetséges újjáélesztésükre irányuló tervek ugyancsak fontos környezeti elemek Magyarország számára, de nincsenek jelen a mi belpolitikánkban. Kissé színtelenek *a pártok, a parlamentek és a központi közigazgatás* fejezetei (82–113, 126–139. o.), talán az általános tendenciák bemutatása tanulságos a régióval először foglalkozók számára, de érdekes elméleti vagy összehasonlító következtetéseket hiába keresünk bennük.

Annál kellemesebb meglepetés volt számomra Marti Medelski tanulmánya a jogállamiságról („*rule of law*”, 113–126. o.), amely igen széles elméleti keretbe helyezve a témát, éppen az EU régiós politikájának bizonyos aspektusaival magyarázza a kelet-európai jogállamiság ingatag voltát. Egy olyan irányzatot mutat be a szakirodalomban – számomra nagyon meglepő módon –, amely nem az EU modelljeinek, a nyugati modelleknek az átvételét tekinti a konszolidáció útjának, és a patológikus fejleményeket részben a nyugati normák és kelet-európai realitások ütközésére vezeti vissza, „*az európaizálódás sötét oldalát*” (122. o.) mutatja meg. Szerinte „*európai naivitás*” a nyugati normák maradéktalan átvételének elvárása a posztkommunista rendszerekben, ami az EU legitimitációjának csökkenésére vezet az új tagállamokban. Utal a jogállamiság mérésének módszertani problémáira is (121. o.). „*Úgy érvelhetünk, hogy az átültetett jogi szerkezetek éppen hogy nem a jog autonómiáját, az ellenőrzést és az áttekinthetőséget, a végrehajtó hatalom korlátozását érték el, hanem a politikai befolyásolás és a visszaélések alapjaiul szolgáltak.*” (121. o.) Elgondolkodtató kérdésfeltevések, amelyek a kutatás és az új értelmezés irányát olyan irányba nyitják meg, ami az eddigiekben – számomra legalábbis – szinte ismeretlen volt. Az EU belső problémái a kelet-európai problémákkal összekapcsolódva patológikus folyamatokhoz vezetnek, ezért a szerző, valamint több, hasonló megközelítést képviselő kutató szerint nem csupán a „*deviáns*” új tagok a felelősek. Nyilvánvaló, hogy az uralkodó politikai diskurzustól elszakadó elemzési nyelv és eszköztár más megközelítést rajzol fel – ezzel a logikával lehet talán túlhaladni az EU-ban kibontakozó Kelet–Nyugat-„párbajt”, talán valamiféle diszkurzív irányba.

Enyedi Zsolt és szerzőtársa, Kevin Deegan-Krause (169–184. o.) a *pártok és választók* témájában jól megírt fejezetet készítettek el, amely problémaérzékeny, összefoglalja a trendeket, és új kérdésfeltevéseket fogalmaz meg. Érdekes kezdő tézisük: „*A Kelet és a Nyugat új minták felé konvergálnak, amelyek nem felelnek meg sem a korábbi nyugati trendeknek, sem a Nyugat által a Kelettel szemben támasztott elvárásoknak.*” (169. o.) A Kelet távol áll a Nyugat standard modelljeitől, azonban azoktól a nyugati fejlődés szintén más irányokba vezet. Továbbá a keleti trendeket nemcsak azért érdemes tanulmányozni, hogy ezt a régiót megértjük, hanem mert „*úgy kell értelmeznünk, mint a pártrendszerek globális fejlődésének a laboratóriumát*”, és „*aligha kételkedhetünk abban, hogy Kelet-Európa politikai rendszereinek gyakorlata hasznos lehet a régión kívüli kérdések megválaszolásának szempontjából is*” (170. o.).

A tanulmány a következő trendek kibontakozását tételezi fel a kutatási eredmények alapján:

- a pártrendszerek *fragmentációja*;
- új konfiguráció és dimenziók megjelenése a pártrendszerek *ideológiai mintáiban*;
- a pártrendszerek változása következtében a rendszer komponenseinek *instabilitása*;

– a választók lojalitásában a stabil és instabil elemek keveredése: a témák stabilitása az instabil rendszerekben;

– a választói magatartás tényezőit inkább az *etnicitás, a vallás és a lokalitás*, mintsem az osztály-hovatartozás határozza meg.

A konklúzió (179–180. o.) mindenképpen a nyugati trendek átvételének hiánya a posztkommunista rendszerekben. Új tendenciák jelentek meg Kelet-Európában, amelyek inkább Latin-Amerika, mint Nyugat-Európa irányába mutatnak. Nincs a Kelet pártrendszerének kiindulópontként szolgáló olyasfajta uralkodó elmélet, amelyet Nyugat-Európa számára 1968-ban Lipset és Rokkan állítottak fel a „*cleavage-freezing*” tézisekkel. Nincsen „*standard keleti modell*”, homogén, átfogó elméleti keret az összes országok pártrendszerének elemzéséhez a régióban. Szerintem ezt a megállapítást megtehetnénk az összes téma kapcsán, azaz ennek a szerkesztői bevezető konklúziójában kellene szerepelnie.

Kedvenc fejezeteim, amiért tulajdonképpen beszereztem és elolvastam a kézikönyvet, a *társadalmi mozgalmakkal* (Ondrej Cisar, 184–197. o.) és a *politikai tiltakozásokkal* (Grzegorz Ekiert és Jan Kubik, 197–211. o.) foglalkoznak. Mindkettőt régiós szerzők, számos jól sikerült kutatási projekt vezetői készítették. Bár nyilvánvalóan nem kelet-európai témakör, de egyik fejezet sem tisztázza, egymásra tekintettel sem, hogy mit értünk „*mozgalom*” és mit „*tiltakozás*” alatt, azaz hogy tulajdonképpen mi is a különbség a két fejezet tematikája között, amelyben mindegyik a „*mobilitációval*” foglalkozik.

Cisar rövid fejezete az egyik legjobban megírt, feszes szerkezetű és gondolatébresztő tanulmánya a kézikönyvnek. Kiindulópontja, hogy nem az erős mozgalmak indították el a volt kommunista országokat a demokratizálódás útján. Azonban itt némi eltérés tapasztalható Ekiert és Kubik, a tiltakozási fejezet szerzőihez képest, akik viszont a lengyel tapasztalatok alapján nagyon nem szeretik a „*gyenge civil társadalom Keleten*” tézisének, és elég jól érvelnek ellene. Nyilvánvaló, hogy a kézikönyv fejezetei között akár viták is lehetnek, bár szerintem azok rendezését nagyban elősegítené a fent említett jelentős fogalmi bizonytalanságok kiküszöbölésére irányuló törekvés.

Cisar Sidney Tarrow nagy visszhangot kiváltott koncepcióját (187. o.), a „*tranzakcionális aktivizmust*” – amely már a magyar szakirodalomban is jelen van – felhasználva tesz különbséget a sok embert megmozgató hagyományos, de „*epizodikus*” tiltakozások (pl. internetadó-ellenes tüntetés) és a globális kommunikáció és erőforrás-hálózatok révén folyamatosan működő, profeszszionális NGO-aktivizmus (pl. a Magyar Helsinki Bizottság tevékenysége), tehát a „*részvételi*” (*participatorikus*) és az akár pénzben, akár más erőforrásban felhalmozott „*tranzakciókra felépülő aktivitás*” között. (Az utóbbiak ellen irányul néhány éve Magyarországon és másutt is a hibrid és autoriter rendszerek izolációs kampánya, pl. a „*Stop Soros*”, a globális és regionális erőforrások korrekciós hatását kivédve, míg az első kategóriába tartozó, viszonylag ritkább tiltakozásokat a hibrid rendszerek inkább tolerálják.)

Hasonlóan szemléletesen megfogalmazott „*a diffúzió három típusa*” (188–189. o.) alfejezet, amely azt a problémát állítja előtérbe, hogy milyen tényezők segítik a rendszerváltás után a mozgalmak mobilizációját:

– „*Advocacy model*”, az USA típusú „ügypérviseleti” mozgalmak elterjedése (pl. TASZ vagy A Város Mindenkié).

– „*Europaisation model*”, az EU-csatlakozási folyamat biztosította források és modellek elterjedése (pl. EU-támogatások a fogyatékkal élő, nők, romák kezdeményezéseire, bekapcsolásuk az európai hálózatokba).

– „*Electoral model*”, azaz a kötetben másutt is említett „színes forradalmak” 1996–2005 között (Szerbia, Ukrajna stb.), ahol a félszabad választások eredményeinek megkérdőjelezése a felháborodott polgárok és jogvédő szervezetek révén, nyugati segítséggel demokratizálni próbálta a hibrid rendszereket.

Cisar ugyancsak eredeti módon veszi számba a „*demobilizációs hatásokat*” (198–191. o.):

– *Demokratikus kooptálás*: pártok, érdekképviseltek, NGO-k születnek a mozgalmakból, amelyek elenyésznek ezáltal; tipikus a rendszerváltás első szakaszában.

– *Autoriter kooptálás*: a hibridizációs folyamatok pl. Oroszországban vagy másutt, visszaszorítják a valódi jogvédelmet és civil kezdeményezéseket, marginalizálják őket jogalkotással (pl. gazdasági ellehetetlenítés, idegen, külföldi adományok tiltása), avagy informálisan, lejárató kampányokkal az államilag uralt médiában („Stop Soros”), belbiztonsági fenyegetéssel, nyílt erőszakkal vagy mindkét stratégia kombinálásával.

Míg Cisar konklúziójában (192. o.) azon elmélkedik, hogy a nagy urbánus centrumokban azért sosem számolható fel teljesen a mozgalmi aktivizmus, addig Ekiert és Kubik írása jóval optimistább a – mozgalmaktól ugyan kevésbé elválasztott – tiltakozásokkal foglalkozó fejezetben. Nyilvánvaló ugyanis, hogy Kelet-Európában a jogállami hiányok közül a tüntetés, avagy a sztrájk legalizálása nem maradhatott el, és bármennyire is szűkíthetik a gyakorlatot a hibridizációs tendenciák, az egykori kommunista rendszerekhez képest tömegessé vált a régióban a legális tiltakozásokban való részvétel, de megjelennek az illegális formák is. Kettejük kutatása Közép-Európában, főleg Lengyelországban, illetve újabban összehasonlítva eredményeiket Tajvannal és Dél-Koreával, differenciált tiltakozási kultúrák kialakulására utalnak, amelyek eltérőek a szubregiókban, és leginkább kialakultak Közép-Európában.

Ha a kötet funkciójáról elgondolkodom, akkor úgy vélem, nagyon hasznos lehet azoknak, akik először nyúlnak régiós politikai témá(k)hoz, és általános tájékozódást és orientációt remélnek. Akik specialisták, remélhetőleg találnak érdekes szempontokat más területekről; így voltam ezzel jómagam is. Nagyon érdekes lehetne még az egyéb, frissen demokratizálódó régiókkal való össze-

hasznosítás, de erre a kötet nem vállalkozik. Gondolom, lesz majd új kiadása, mint a többi, ilyen típusú kézikönyveknek. A legújabb adatsorok 2016-ból származnak, de nem ezért, hanem koncepcionális újragondolás és szerkesztés érdekében remélek új kiadásokat a jövőben. Hasznos a kötetet átlapozni, jómagam is sokat tanultam belőle, talán túl sokat vártam tőle, és ezért íráskomplexusabb hangvételű, de biztatlán a régióval és a magyar politikával foglalkozókat is, hogy helyezték el témáikat az ebben a kézikönyvben kialakulóban lévő értelmező-összehasonlító keretben, és ennek alapján fogalmazták meg újra és újra kutatási kérdéseiket, amelyhez a kötetben bőven találnak majd érveket és ellenérveket.

Magyarország a tematikus szerkezetben betöltött szerepén túl gyakran kerül elő a kötet tanulmányaiban a 2010 utáni demokratikus visszaesés témájával. A magyar politológusok és társadalomtudósok idézettsége a kötetben a szakma hazai dimenzióihoz képest nagyon jó, Ágh Attila, Bruszt László, Ilonszki Gabriella, Tóka Gábor és mások elég gyakran és jól referálva szerepelnek. A magyar politikatudomány eredményei – nyilván az angol nyelvű publikációkkal – így elfogadható és korrekt visszajelzést kapnak a régióbeli kutatások között e kézikönyv alapján.

Nagyon tetszik nekem a kötet borítója, amin egy fotó feltehetőleg a berlini fal egy szakaszát kívánja ábrázolni, amely át van szakítva. De a másik oldalán újabb – talán építkezési vagy védelmi célú – fémrácsot helyeztek el, tehát a lyuk vagy a hasadék ismét átjárhatatlanná vált. Mögötte pedig egy ember elmosódott sziluettje látható, aki ezen a nyíláson legalábbis biztosan nem tud áthaladni... Gondolatébresztő kompozíció, akár a kézikönyv tematikus egészének szempontjából is!